

KARAHANLI DEVLETİ'NDE EĞİTİM FAALİYETLERİ EDUCATIONAL ACTIVITIES IN KARAKHANIDS STATE

Suat POLAT*

ÖZET: Bu çalışmada, ilk Müslüman Türk devleti olan Karahanlılar hakkında genel bilgileri sunulduktan sonra bu dönemin eğitim faaliyetleri ile ilgili bilgilere yer verilmiştir. Çalışmanın konusu ile ilgili çeşitli eserler incelenmiş, yapılan incelemeler sonucunda gerekli veriler çalışmanın kapsamına dâhil edilmiştir. Çalışma sonucunda din faktörünün (İslam Dini) Türk topluluklarının eğitim faaliyetlerini olumlu yönde etkileyen önemli bir etken olduğu görülmüştür. Karahanlılar'ın İslamiyet'i kabul etmeden önceki eğitim faaliyetlerinin düzensiz ve belli bir sistematığe göre yapılmadığı, eğitim faaliyetlerinin İslamiyet'in kabulü ile birlikte daha düzenli ve sistemli bir şekilde yürütüldüğü, eğitim sisteminin odağında medreselerin bulunduğu ve bu dönemde yetişen bilim adamlarının eğitim sistemi üzerinde önemli izler bıraktığı görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Eğitim, Öğretim, Karahanlı, Medrese.

ABSTRACT: In this study, after giving general information about Karakhanids- the first Muslim Turkish state- information about the educational activities of this period has been provided. Some documents about the content of the study have been searched and the necessary data have been included into the scope of the study after the investigations. After the study, it has been determined that religious factors (Islamic factors) have affected the educational activities in Turkish communities in a positive way. It has been realized that the educational activities, before Karahnids accepted Islam, were disorganized and they were not conducted according to a regular curriculum, but at the same time, it has been observed that after the adoption of Islam, educational activities were carried out more systematically, there were madrasahs in the center of education and the scientists who were trained in this reign left unprecedented marks in the education system.

Keywords: Education, Training, Karakhanids, Madrasah.

1.GİRİŞ

Doğu ve Batı Türkistan'da egemen olmuş ilk Müslüman Türk hanedanı hükümdarlarının 'kuvvetli' anlamına gelen 'kara' unvanını yaygın bir şekilde kullanmalarından dolayı Karahanlılar şeklinde isimlendirilmişlerdir. Bu ilk Müslüman Türk topluluğu, Uygurların bir kolu olan Yağmalar tarafından vücut bulmuştur. Bilge Kül Kadir Han, ilk Karahanlı hükümdarıdır. Bu hükümdarın oğullarından Oğulcak Kadir Han'ın yeğeni Satuk Buğra Han, 944-945 yıllarında İslamiyet'i seçtikten sonra amcasına karşı verdiği taht mücadelesinden galip gelerek Karahanlı hükümdarlığına yükselmiş ve egemen olduğu alanlarda İslamiyet'in hızlı bir şekilde yayılmasına imkân tanıyarak bu bölgelerde İslamiyet'i resmi din ilan etmiştir. Bu olaylar cereyan ettiği sırada bölge halkı arasında da İslamiyet yayılmaya başlamış, böylece Karahanlılar, ilk Türk-İslam devleti unvanını elde etmiştir. Büyük sahaları etkisi altına alan Karahanlılar, 1042'den itibaren Doğu ve Batı olarak ikiye bölünmüştür. Batı Karahanlılar'ın devlet merkezi,

* Arş. Gör., Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi İlköğretim Bölümü, spolat@agri.edu.tr

önce Özkent sonra Semerkant olmuştur. Doğu Karahanlılar'ın ise siyasi ve askeri merkezi Balasagun, dini ve kültürel merkezi de Kaşgar şehriydi. Doğu Karahanlılar'a 1212'de Harezmsaşlar, Batı Karahanlılar'a ise 1210'da Karahitaylar son vermiştir (Öztürk, 2007: 42-43).

751 yılında Müslüman Arapların Çinlilere karşı elde ettikleri Talas zaferinin ardından Türkler arasında İslam dini yayılma alanı bulmuştur. Fakat Türklerin kitlesel olarak Müslüman oluşu 10. yy'a denk gelmektedir. Söz konusu dönemdeki ilk kitlesel ve siyasi hareket ise Karahanlılar ile başlamıştır. Karahanlılar (1042-1212), ilk Müslüman Türk devleti olmuştur. Türkler İslam dinine geçmekle yeni bir medeniyete dâhil olmuşlardır. Medeniyet değişikliği yaşanması, toplumların yaşam tarzlarında dönüşüm ve değişimlere yol açmıştır. Bu dönemde Türkler, sözlü kültürden yazılı kültüre, göçebelikten yerleşik toplum düzenine geçmeye başlamışlardır. Ahmet Yesevi ve onun gibi diğer bilginlerin, yerleşik yaşama geçen Türkler üzerinde hiç şüphesiz ki önemli etkileri olmuştur. Toplumsal yapı ve eğitim, bilginler yoluyla geniş halk kitlelerine aşılarmaya başlanmış ve büyük bir değişim süreci içine girilmiştir (Doğan, 2010: 39).

Yerleşik hayat sonucunda eski Türklerde ortaya çıkan tüm kurumlar; mimariden sanata, eğitimden bilime ve siyasete kadar büyük bir değişime sahne olmuştur. Harezm, Buhara, Taşkent, Semerkant, Balasagun, Merv, Sayram, Kaşgar, vb. merkezler, eğitim, bilim ve sanat merkezleri haline gelmiştir. İbn-i Sina, Farabi, Uluğ Bey, Kaşgarlı Mahmut günümüzde de önemini muhafaza eden Türk bilim ve düşünce adamları, yukarıda sayılan kentlerden çıkan önemli bilim adamlarıdır. İslam dininin eğitime verdiği büyük önemin farkına varan Türk toplulukları, çeşitli eğitim faaliyetlerine girişerek eğitimi tüm alanlarda geliştirme çabası içine girmişlerdir (Doğan, 2010: 73). Karahanlılar döneminde devletin hâkimiyeti altında olan alanlar, hem İslam-İslam hem de Çin-Uygur kültürünün etki alanında bulunduğu için Türkler arasında geniş bir ilim ve kültür faaliyeti bulunmaktaydı. Söz konusu bölgede İslamiyet'in gelişmesi ile Türkçe edebi bir lisan haline gelmiş ve ilk kez bir Türk-İslam edebiyatı meydana gelmiştir. Kültürel ve dini faaliyetlerin merkezi olarak Kaşgar şehri önemli bir konumda bulunmaktaydı (Ünlü, 1992: 364).

Göktürkler ile başlayan ve Uygurlar döneminde ivme kazanan Türk kültür ve medeniyeti ile İslam kültür ve medeniyeti Karahanlılar zamanında birleşip kaynaşmaya başlamıştır. Bunun sonucunda yeni kültür ürünleri vücut bulmuş; hatta Türkler, İslamiyet'ten önce oluşturdukları eserleri de İslamileştirmişlerdir. Oğuz Kağan Destanı bu durumun açık göstergelerinden birini oluşturmaktadır. İslamiyet'i kabul ettikten sonra Türkler, yeni dinlerinin kabulü ile çevrede meydana gelen savaşları ve cereyan eden farklı olayları İslami destanlar halinde oluşturmuşlardır. Karahanlılar döneminin önemli simgelerinden biri olan Divan-ı Lugati't Türk bu şekilde oluşturulmuş destanlardan bazı parçaları bünyesinde barındırmaktadır. Manas Destanı da Karahanlılar'ın kahramanlık destanlarından biridir. Karahanlılar zamanında Türk-İslam kültürünü yansıtan yazılı eserler arasında Kutadgu Bilig ve Divan-ı Lugati't Türk önemli eserlerdir. Kutadgu Bilig, Yusuf Has Hacib'in 1070'te tamamlayarak dönemin Kaşgar hükümdarına sunduğu, ideal devlet idare sistemini devlet adamlarına öğretmek amacıyla kaleme alınmış bir siyasetnamedir. Kaşgarlı Mahmut tarafından 1074'te bitirildikten sonra dönemin Abbasi halifesine sunulan Divan-ı Lugati't Türk ise Türk dilinin çeşitliliğini ifade eden önemli bir ansiklopedidir (Öztürk, 2007: 42-44).

Karahanlılar'da devlet yapısı incelendiğinde ise Eski Türk hâkimiyet anlayışına göre, hâkimiyetin ilahi temelli olduğu, devletin yönetme yetki ve gücünü simgeleyen “Kut” tanrı tarafından kime bahşedilmişse onun devletin başına geçeceği ve devleti yönetebileceğini savunur. Bu nedenle hükümdarlık kutsal sayılmakta ve babadan oğula geçmektedir. Taht, taç, çetr, bayrak, tuğ, nevbet ve hil’at Karahanlı hükümdarlarının hâkimiyet alametlerinin göstergeleriydi. Hükümdarın eşlerine Terken Hatun, şehzadelere Tegin, hanedan üyelerinden prens, prenses ve bunlardan doğan çocukları da Tarım diye isimlendirilmekteydi (Özaydın, 2001: 410). Devletin idare edildiği ve hükümdarların yaşadığı mekân saraydır. Saray nazırı hacib “*İdare edenin idare edilenlerle münasebetlerini tanzim eden kimsedir.*” Halkın sorunlarını dinlemek, görevlilerin işlerini yapmalarını sağlamak, törenleri düzenlemek, hükümdar ile hükümet, hükümet ile halk arasında koordinasyon oluşturmak, mezalim gününde hem talepleri olanları hem de adalet isteyenleri hükümdarın karşısına çıkarmak, yabancı devletlerin elçilerine refakat etmek hacibin görevleri arasında sayılabilir. Kapucu, sarayda hacipten sonra gelen ikinci kişidir. Kapucu, saraydaki tüm işlerden sorumludur. Sarayda ilaveten muhafızların kumandanı, emir-i candar, silahtar, alemdar gibi görevliler de yer almaktadır (Ünlü, 1992: 364-365).

Ülke toprakları, has, ikta ve haraci şeklinde üç farklı gruba ayrılmaktaydı. Bunlardan has toprakları, devlete ait olan toprakları oluşturmuştur. Diğer topraklar ise ikta adı altında orduda görev yapanlar arasında pay edilmiştir. Has ve haraci kapsamına giren topraklardan elde edilen gelirler devlet hazinesine aktarılır, iktaların vergileri ise ikta sahiplerine verilir. İktalarda çalışanlardan Büyük Divanca belirlenen vergiden fazlasını almak yasaktı. Bu durum ihlal edildiği takdirde reaya, bu durumu Büyük Divan’a ve Sultan’a şikâyet edebilirdi. Reayanın elinde mevcut geçici bir tapu bulunmakta ve toprağı ekip biçen kişi öldüğü zaman toprak erkek çocuğa bırakılmaktaydı. İkta sahipleri gelirlerin bir kısmını kendilerine alır bir kısmıyla da asker beslemekteydiler. İkta sahibi, görevinden ayrıldığı takdirde iktası elinden alınmaktaydı (Şahin, 2010: 70-71).

Karahanlı ordusunun temelini, devleti meydana getiren Türk boylarından bir araya getirilen erler oluşturuyordu. Orduyu meydana getiren askerler ise Çiğiller, Karluklar, Uğraklar, Basmiller ve Çobul kabilelerinin üyelerinden oluşmaktadırlar. Hanedan üyeleri ve Subaşılar, ordunun başında hükümdardan sonra söz sahibi olan kişilerdi. Karahanlılar’ın doğu yarısında eski Türk yönetim geleneği egemenliğini sürdürmüştür. Karahanlılar’ın imar faaliyetlerine bakıldığında, dini mimari başta olmak üzere saraylar, camiler, medreseler, ribatlar, köprüler yer almaktadır. Yapılar, genel olarak tuğla ve kerpiçten yapılmıştır. Türbe mimarisi de dönemin önemli yapıları arasında yer almaktadır (Ünlü, 1992: 365). Türk hükümdarları, ülkelerinde kervansaray, han, hamam, cami, medrese ve hastane gibi sosyal tesisler kurarak bunların giderlerini vakıflar vasıtasıyla karşılamışlardır. Bu durum sosyal ve iktisadi hayatın canlılığını sağlamıştır (Şahin, 2010: 70-71).

Karahanlı hükümdarı Tamgaç Buğra Karahan İbrahim tarafından Semerkant’ta vakıf tesisi şeklinde kurulan Medrese ile Daru’l-Merza (Hastahane), öğrenci ve hastalara uygun şartlarda eğitim vermesi ve bunun için tüm imkânların seferber edildiği önemli bir yönetim sistemini oluşturmuştur.(Öztürk, 2011: 44).

Din adamları, toplumun seçkin zümrelerindendi. Şehir ve kasabalarda yaşayan köylüler, hukuki bakımdan özgür olup ellerinde bulundurdukları toprakları kanunlara uygun bir şekilde işler ve devletin himayesi altında geçimlerini temin ederlerdi. Ev, bahçe, ağıl gibi yerler, özel

mülkiyet kapsamında kabul edilmiş olup tarım arazisi, ormanlar, otlaklar ise devletin malı olarak bilinmiştir. Mesleki faaliyetlerin belli bir düzen ve disiplin halinde yürütülmesini sağlayan loncalar şeklinde örgütlenen Ahilik teşkilatı Müslüman Türklerin iktisadi faaliyetlerin kontrolünü elinde bulundurmalarında oldukça önemli olmuştur (Şahin, 2010: 70-71).

2. KARAHANLILAR'DA EĞİTİM

Hakanlığın batı yarısında elliden fazla para basmak için uygun, potansiyel ekonomik büyüklüğü olan şehir mevcuttu. Söz konusu bölge halkı ile devlet arasında ilişkilerin yürütülmesinden sorumlu kişilere, doğu yarısında yüz binlerle ifade edilen Müslümanlığı yeni kabul etmiş insanların ihtiyaçları paralelinde fakihlere ve fıkha dair eserlere gereksinim bulunmaktaydı. Bu faktörler eğitime ve eğitilmiş insanlara duyulan ihtiyacın göstergelerini oluşturmaktadır. Bu ihtiyaçların karşılanması için modern medreseler bu dönemde ortaya çıkmaya başlamıştır (Özaydın, Kamalov, Hunkan ve Cöhce, 2013: 124).

Medrese Arapça'da dersin işlendiği mekân, öğrencilerin içinde eğitim-öğretim gördüğü bina anlamına gelir. Medaris, medresenin çoğuludur. İslamiyet'in eski dönemlerinde camiler eğitim-öğretimin verildiği mekânlardı. Eğitim faaliyetlerinin artması ve çeşitlenmesi ile eğitim-öğretimin merkezi camilerden medreselere doğru kaymaya başladı. Medreseler bir yandan camilerin yerini tutmaya başlarken öte yandan camiler yine eğitim yuvası olma niteliğini devam ettirmiştir. Fakat camilerin ibadet merkezleri olması münasebetiyle artan eğitim faaliyetlerini tam anlamıyla karşılayamamaları, ders ve ibadetin bir arada olmasından kaynaklanan bazı sıkıntılar medrese kurumlarının inşa edilmesini zorunlu kılmıştır. Ayrıca bir yandan camilerde derslerin verilmesi öte yandan ibadet mekânları olan camilerde gürültülü, sağlıksız bir ortamın oluşmasına davetiye çıkardı. Yine artan derslerle beraber (İslami ilimler ve pozitif bilimleri) genişleyen programa cevap verilebilmesi için camilerden ayrı kurumlara gereksinim duyulmuştur. Tüm bu sebepler medrese kurumunun ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır (Bilge, 1984: 1-2).

Bu gelişmeler doğrultusunda Ortaçağ İslam Dünyası'nda ilk modern medrese Tamgaç Han İbrahim tarafından 1066 yılında Semerkant'ta açılmıştır. Türklerin İslamiyet'e geçişinden önceki inanç yapısı bu tür bir kurumun açılmasına imkân tanımıştır. Bu kurumu diğer kurumlardan belirgin kılan farklar mevcuttur; fiziki açıdan kendine özgü ayrı bir bina olması, öğrenci yurdu, kütüphanesi, seçimle iş başına gelen yöneticileri, belirli bir yapıda program ve derslere sahip olması, öğrenci bursları, enflasyon paralelinde belirlenen hoca maaşları, daimi kaynakları ile tespit edilen yıllık bütçe gibi fonksiyonlar mevcuttu. Tamgaç Han İbrahim tarafından başlatılan bu eğitim devriminden sonra 12. yy'da sadece Buhara'da maaşlı altı bin fakihin bulunması, eğitim ve öğretim faaliyetlerine ne kadar çok önem verildiğinin açık bir göstergesidir (Özaydın, Kamalov, Hunkan ve Cöhce, 2013: 124).

Medreselerin temel görevi, imam, müezzin, hatib, vaiz ve müftü gibi devlet ahalisinin gereksinimlerine cevap veren eğitilmiş insanların yetiştirilmesi yanında, yargı işlerinden sulama ve vergi meselelerine kadar pek çok alanda etkinliği olan kadılık, muhtesiblik, kâtiplik, tercümanlık, istihbarat, noterlik, elçilik, naiblik, valilik ve vezirliğe kadar devletin bürokrat alanındaki gereksinimlerine cevap vermektir. Medreselerin kuruluşu ve yayılışının, devletin ve halkın ortak ihtiyaç duydukları bürokrat ve din adamları yetiştirme gereksiniminden kaynaklandığı söylenebilir (Özaydın, Kamalov, Hunkan ve Cöhce, 2013: 124).

Maveraünnehir ile Doğu Türkistan arasındaki bölgede 10. yy' da kurulmuş olan Karahanlı Devleti, yazı dili olarak Karahanlı Türkçesi (Hakaniye Türkçesi)'ni kullanmıştır. Kaşgarlı Mahmut, Divan-ı Lugati't Türk adlı eserinde yazı dili için Hakaniye Türkçesi ile beraber yalnızca Türkçe ifadesini de kullanmıştır. Karahanlı Türkçesi, eski Türkçenin hâkim olduğu bölge sınırları dışında İslam medeniyetinin etki sahasında gelişimini sürdüren ve eski Türkçenin dilsel niteliklerinde küçük değişikliklerle sürdürülmesini sağlayan bir şivedir. Bu dönemde, Uygur yazısı ile beraber Arap yazısı da kullanılmıştır. Kelime hazinesi açısından eski Türkçeye nazaran zengin olan söz konusu dönemde, eski Uygurca döneminde dile dâhil olan Budizm ile alakalı sözcüklerin çoğu atılmış ve atılan sözcüklerin yerine İslamiyet ile alakalı sözcükler dâhil edilmiştir. Yusuf Has Hacib tarafından 1069'da kaleme alınan ve 6645 beyitten oluşan Kutadgu Bilig, Kaşgarlı Mahmut tarafından 1074 yılında Araplara Türkçeyi öğretmek amacıyla kaleme alınan ve aynı zamanda Türkçenin ilk sözlüğü niteliğini taşıyan Divan-ı Lugati't Türk, Edib Ahmet Yükeki tarafından kaleme alınan ve 101 dörtlükten oluşan Atabetü'l-Hakayık, Ahmet Yesevi tarafından kaleme alınan Divan-ı Hikmet Karahanlı Türkçesinin belli başlı örnekleridir. Divan-ı Lugati't Türk'te 8624, Kutadgu Bilig'te 2961, Atabetü'l-Hakayık'ta 1306 madde başı sözün olması, Karahanlı Türkçesinin ne denli geniş bir kelime hazinesine sahip olduğunun göstergesidir (Özaydın, 2001: 412).

Karahanlı Türkçesi, ilk İslami edebiyat dilidir. 11. ve 12.yy'larda Kaşgar ile Doğu ve Batı Türkistan'dan gelişmiştir. 10. yy'da Karahanlılar'ın İslam dinini kabul etmesiyle beraber çevresinde bulunan İslam devletleriyle yakın ilişkiler tesis edilmiştir. Çevre devletlerle girilen ilişkilerin çeşitli toplumsal kurumlarda ve özellikle dil üzerinde önemli etkileri olmuştur. Böylelikle Karahanlı Türkçesinde Arapça ve Farsçadan oluşan bazı dil öğeleri yerleşmeye ve halk dilinin ötesinde bir zümre dili meydana gelmeye başlamıştır. Bu dönemdeki eserlerin oluşturulmasında kullanılan dil, söz konusu dönemin kültür ve sanat hayatında İslam gelenek ve göreneklerindeki etkisini kısa bir süre içinde göstererek Karahanlı Türkçesi ile eserler verilmeye başlanmıştır (Çakır, 2011: 1038).

Karahanlıların, Orta Asya Türk kültür ve medeniyetinin geleceğe taşınmasında önemli bir etkisi olmuştur. Kaşgarlı Mahmut ile Yusuf Has Hacib dönemin iki önemli bilginidir. Divan-ı Lugati't Türk adlı eseri ile Kaşgarlı Mahmut Arap kültürüne karşı çıkmıştır. Kaşgarlı Mahmut ayrıca 11.yy'da Orta Asya'daki en büyük dil bilgini olması açısından önemlidir. Söz konusu eser, Türk tarihi, coğrafyası, destan ve efsaneleri ile ilgili önemli bilgiler içermektedir. Balasagunlu Yusuf Has Hacib tarafından Uygur alfabesi ile yazılmış olan Kutadgu Bilig de devrin önemli eserleri arasındadır. 1069'da manzum olarak yazılan bu eser Buğra Han'a sunulmuştur. İlk Türkçe siyasetname olması, Selçuklu veziri Nizamülmülk'ü heyecanlandırmış ve Nizamülmülk bu eserden esinlenerek Siyasetname isimli eserini yazarak Sultan Melikşah'a sunmuştur (Şahin, 2010: 73-74).

10-13. yy'larda Türk-İslam dünyasında bilimsel çalışmalar oldukça ileri bir düzeye taşınmıştır. Bilim ve bilim adamları hükümdarlar tarafından büyük değer görmüşlerdir. Ayrıca bu dönemde yetişen bilim adamları Avrupa'yı derinden etkilemişlerdir. Fizik, matematik, astronomi ve mantık konularında 160 eseri bulunan Farabi, Aristo'nun fikirlerini çok iyi açıkladığından dolayı ikinci öğretmen diye isimlendirilmiştir. Batı dünyasında ise "Al-Pharabius" adında meşhur olmuş ve çok sayıda eseri Latinceye çevrilerek ders kitapları olarak yüksek okullarda okutulmuştur. İbn-i Sina ise büyük bir tıp bilgini ve filozofudur. Tıp, mantık, fizik ve din felsefesi alanlarında 220'ye yakın eser kaleme almıştır. Bilim ve fikir dünyasına

getirdiği devrimlerle dünya çapında ses getirmiş ve kitapları uzun yıllar Avrupa üniversitelerinde ders kitabı olarak okutulmuştur. Batılılarca “Tıbbın Hükümdarı” unvanını almıştır. Arşimed, Leonardo ve Leibnitz ayarında kabul edilen El Biruni'nin 110'u aşkın eseri mevcuttur. Coğrafyayı İslam dünyasında bir bilim haline getirmiştir (Şahin, 2010: 75).

Karahanlılar'da hükümdarların bilimsel faaliyetleri önemsemesi ve bilim adamlarını korumaları neticesinde bilimsel faaliyetler oldukça gelişmiştir. Hükümdarların bilime son derece önem vermeleri yukarıda adı geçen merkezleri (Taşkent, Balasagun, Kaşgar vb.) bilim, kültür ve sanat merkezleri haline getirmiştir. Karahanlı hükümdarlarının bilim severliği bilim alanında önemli gelişmelere yol açarak bilim adamlarının sayıca artmasına olanak sağlamıştır. Hükümdarların eğitim-öğretim faaliyetlerine bu denli önem vermelerinin aslında iki önemli sebebi vardır: 1- Müslümanlığı yeni kabul etmiş Türk boylarının yeni inanışlarını pekiştirmek ve yeni inanışları ile çelişen eski inanışlarını ortadan kaldırmak. 2- Şiilere karşı Sünnilerin inanışlarını bu eğitim kurumları yoluyla pekiştirmektir (Akyüz, 2007: 21-22).

İslam dünyasında başlangıçta eğitim ve öğretim çalışmaları, özel alanlarda yapılmamış, küttab (mektep) denilen öğretmen evleri ve camilerde sürdürülmüştür (Şahin, 2010: 75). Medreseler ise eğitim-öğretim faaliyetleri açısından oldukça önemli bir yer teşkil etmektedir. İslam tarihinde medreseler, eğitim ve öğretim faaliyetlerinin gittikçe önem kazanarak mescitlerin dışına taşması neticesinde ortaya çıkan kurumlardır. Orta Asya kentlerinde ortaya çıkmış olan medreseler, Karahanlılar tarafından Semerkant, Buhara, Taşkent, Balasagun, Yarkent, Kaşgar gibi önemli merkezlere dağıtılmışlardır (Akyüz, 2007: 21).

Medreselerde yürütülen eğitimsel işler belli bir düzen ve sistematığe göre veriliyordu. Medreselerde okuma ve yazma eğitimine ilaveten Kuran'ın yorumlanması ve din ile ilgili dersler de okutulmaktaydı. Karahanlılar Dönemi'nde İslamiyet'in de etkisiyle kurumsallaşma diğer adıyla okullaşma, töreye dayalı eğitimin yerini almıştır (Çelenk, 2008: 370).

2.1.Dönemin Önemli Şahsiyetleri

Karahanlılar Dönemi'nde yetişen ve yazdıkları eserlerle ön plana çıkan önemli bilim adamlarından bazıları hakkında bilgi vermek dönemin eğitim anlayışı hakkında bilgi sahibi olunması açısından faydalı olacaktır.

2.1.1. Farabi: Metafizik, fizik, astronomi, mantık, psikoloji, siyaset gibi alanlarda 160' a yakın eser yazmış önemli bir bilim adamıdır. Aristo mantığını en iyi anlattığı için “Muallim'i Sani” (ikinci öğretmen) lakabını almıştır. Batı dünyasında “Al-Pharabius” şeklinde şöhret olmuş ve daha o çağlarda bile çok sayıda eseri Latinceye çevrilerek yüksek dereceli okullarda ders kitabı şeklinde okutulmuştur (Kafesoğlu, 1997: 385).

Farabi, Türk Eğitim Tarihi'nde ilk defa eğitim bilimi ile ilgili görüşler sunmuştur; -Eğitim, bireyi mutlu etmeli ve topluma faydalı bir hale getirmelidir. -Ailedeki bireylerden aile reisi, çocuk ve gençlerin eğitiminden öğretmen, millettten ise devlet başkanı sorumludur. -Eğitim ve öğretimi farklı görmüştür. Ona göre eğitim, insanlarda ahlaki erdemi ve iş sanatlarını ortaya çıkartma sanatıdır; öğretim ise, insanlarda ve şehirlerde kuramsal erdemleri ortaya çıkartmak demektir. Öğretim konuşmayla eğitim ise daha sonra ortaya çıkan bir durumdur. -Farabi, öğretimde yöntem konusunda kolaydan zora doğru bir yolun izlenmesi gerektiğini öne sürmüştür. -Herhangi bir şey öğretildikten sonra ötekine geçilmelidir. Aksi durumdan kaçınılmalıdır (Akyüz, 2007: 24).

- Öğretmen öğrencilerle tartışmayı bilmeli ve bunu yaparken de öğrencileri düşündürmeye sevk etmelidir. Öğretimde mantık ve felsefe değer taşımaktadır. Dolayısıyla öğretimde bu iki bilime yer verilmelidir. Çocuklar, güçlü bir karar verme yeteneği ve sorumluluk duygusuna sahip bir şekilde yetiştirilmelidir. Disiplin, ne çok sert ne de çok yumuşak olmalı, disiplinde orta yol izlenmelidir. Farabi, bilginin araştırılarak ortaya çıkarılmasını savunmuş, dolayısıyla bilimsel araştırma yöntemlerinin önemini ortaya koyarak eğitim alanında çok önemli bir konuya temas etmiştir (Akyüz, 2007: 24).

2.1.2. İbn-i Sina: İslam dünyasında 11. yy tüm alanlarda verimli geçen bir dönemdir. Söz konusu dönemde matematik, astronomi, fizik, kimya ve tıp gibi alanlarda çok sayıda çalışma yapılmıştır. Bu dönemde yetişen çok önemli bilim adamlarından birisi de hiç kuşkusuz İbn-i Sina'dır (Acıduman, 2002: 115).

İbn-i Sina, 980-1037 yılları arasında yaşamış, hem Türk hem de dünya tıp ve eğitim tarihi açısından son derece önemli bir yere sahiptir. Eğitim görüşlerinin Türkiye'de geç fark edilmesinden dolayı bu görüşlerden son zamanlarda yararlanılmaya başlanmıştır. Fakat bu durum batı dünyasında daha erken fark edilmiş ve batılı bilim adamları onun görüşlerden esinlenerek çok sayıda yeni eğitim akımlarını hayata geçirmişlerdir. Felsefe, tıp, doğa, teoloji, matematik alanında önemli eserler vermiş ve kendisine "Muallim-i Salis" (üçüncü öğretmen) unvanı verilmiştir. Doğduğu yer olan Buhara'da çok sayıda kütüphane bulunmasından dolayı geniş bir çalışma imkânına sahip olan düşünür, bu kütüphanelerde yer alan çok sayıda kitap sayesinde kendisini oldukça geliştirmiştir. Kanun ve Şifa adındaki eserleri ile tıp bilimine oldukça büyük katkılar sağlamış ve o dönem koşulları itibari ile bu bilimi doruk noktasına ulaştırmıştır. Rahat okuyup öğrenmesini sağlamak amacıyla kitaplarını çocukların anlayabileceği bir tarzda kaleme almıştır. Tıp biliminin konularını ve öğretim programlarını kaleme almış ruh bozukluklarının tedavisinde psikanalist metodun temellerini oluşturmuştur (Akyüz, 2007: 25).

İbn-i Sina'nın felsefi bilginin esaslarını Farabi'den alması Türk-İslam kültürünün önemini ortaya koymasından dolayı önemlidir. 220'ye yakın eser ortaya koymakla ilim ve fikir dünyasına önemli katkılar yapmıştır. Bundan dolayı İslam'ın en büyük ikinci filozofu olarak Doğu ve Batı'da çok büyük etkiler yaratmış, Farabi gibi kitapları yüksek dereceli okullarda ders materyali olarak kullanılmıştır (Kafesoğlu, 1997: 386).

İbn-i Sina ahlak ve fazilet eğitimine oldukça önem vermiş, insanların ahlak ve fazilete önem vermeleri gerektiğini, zenginlik ve şöhrete kapılıp bu değerleri ihmal etmemeleri gerektiğini belirtmiştir. O ahlaki ve faziletli davranışlara ilişkin; nefsin isteklerine uymamak, yalan söylememek, şehvetten kaçınmak, insanlara iyilik yapmak gibi birtakım ilkeler belirtmiştir. Düşünür, hükümdarların ahlaklı bir hayat sürmesi, şehvetten kaçınması ve bilim adamlarından faydalanmaları gerektiğine ilişkin görüşler belirtmiştir. İnsanların eğitim ve bilimi kavramasının dünyevi hayatta olduğu kadar ahiret hayatında da fayda sağlayacağını belirtmiştir. Ona göre eğitim, insan yeteneklerini geliştirip insanların kötülüklerden arınmasına ve mutlu olmasına zemin oluşturmaları; Allah'ın varlığını kabul etmeleri ve etkisini her an hissetmelerine yardımcı olmalıdır (Akyüz, 2007: 26).

2.1.3. Yusuf Has Hacib: 1018 ve 1069 yılları arasında Karahanlılar Dönemi'nde yetişmiş önemli bir bilim adamıdır. Kutadgu Bilig (mutluluk veren bilgi) adlı eseri ile iki dünyada mutluluğu yakalamayı hedefleyen önemli bir eğitimcidir. Söz konusu eserde hem devlet adamlarına hem de çocuklara yönelik eğitim görüşleri yer almaktadır (Uygun, 2007: 153-195).

Bu önemli eser, 6645 beyitten oluşmakta olup eski Türk ahlak ve telakkisi ile İslami itikadı bir araya getiren nasihatname ve siyasetname şeklinde oluşturulmuş Türk-İslam tarihi açısından önemli didaktik bir eserdir. Mesnevi nazım biçiminde kaleme alınan esere Allah'a hamd ile giriş yapılmış, Hz. Muhammed ve Dört Halife övgüsünün ardından bahar tasviri ve hükümdarın övgüsüne yer verilerek devam edilmiştir. Eserde yedi yıldız ve on iki burcun değerlendirilmesinin ardından bilgi, dil, iyilik konuları hakkında bilgiler verilmiş, daha sonra ise kitabın adı ve hangi anlama geldiği ile ilgili açıklamalara yer verilmiştir (Şentürk ve Kartal, 2006: 31-32).

Kutadgu Bilig, devlet yönetimi ile ilgili görüşlere yer vermek ve hükümdara öğütler sunan bir siyasetname özelliğini taşımaktadır. Eser, ayrıca dil, kültür, İslami değerler gibi konulara yer verdiğinden adeta bir Türklük abidesidir. Esere göre, hükümdarların bilgiye ihtiyaç duyduğu ve bilgiyle donatılması, adaletli davranmaları gerektiği gibi konulara temas edilmektedir. *“Beylerden bilgili olanlardır ki iyi yasalar koymuşlardır. Bilgili akıllı bey bilgili kişileri kendisine yakın tutar.”* Sözünde bilginin önemi açıkça belirtilmiştir. Yine aynı eserde, hükümdarların devlet görevlerinde çalışacak kişileri belirlerken; akıl, zekâ, bilgi, sır tutan, asil, temiz, takva sahibi vb. gibi nitelikleri göz önünde bulundurması gerektiğini dile getirilmiştir. Ayrıca söz konusu eserde hükümdarın devlet görevlerinde çalıştıracağı kişileri küçük yaşta hizmete girenler arasında seçmesinin daha yararlı olacağı belirtilmiştir. Yine aynı eserde, hükümdarların bilge insanları tespit edip onları koruması ve onlara değer vermesi gerekliliğinin önemi üzerinde durulmuştur. Çocuk eğitimi ile ilgili olarak, babaların çocukları yetiştirmek için emek sarf etmeleri gerektiğini, terbiye ve adap kuralları çerçevesinde çocuğu yetiştirmeleri gerektiğini belirtilmiştir (Akyüz, 2007: 31-34).

2.1.4. Kaşgarlı Mahmut: Karahanlılar Dönemi'nde yaşamış diğer bir önemli bilim adamıdır. Divan-ü Lûgat-it Türk (DLT) isimli eserinde Araplara Türkçe öğretmeyi amaç edinmiş, Türkçe ve dil eğitimi ile ilgili değerli görüşlere yer vermiştir (Uygun, 2007: 153-195).

Kaşgarlı Mahmut, Türk ulusunun diğer uluslardan yalnızca güç ve kuvvet bakımından üstün olmadığını; dil, kültür ve medeniyet açısından da önemli bir geçmiş ve geleceğe sahip olduğunu ortaya çıkarmak ve bu durumu diğer uluslara bildirmek amacıyla dönemin Türk yerleşmelerini baştan sona gezip ömrünü bu çalışmaya adanmış ve önemli eserini meydana getirmiştir (Şentürk ve Kartal, 2006: 32).

Kaşgarlı, 1008-1105 yıllarında yaşamış olup, edebi anlamda dünyaca ünlü eseri olan DLT'de Karahanlı Devleti'nin askeri ve politik örgütleri, saray adetleri üzerine önemli bilgiler sunmaktadır. Ünlü yapıtını nasıl ele aldığını şöyle anlatır: *“ Türklerin hemen tüm illerini, obalarını, bozkırlarını inceden inceye gezip dolaştım. Türk, Türkmen, Oğuz, Çiğil, Yağma, Kırgız boylarının dillerini tümüyle belleğime yerleştirdim. Bu konuda her boyun dilini eksiksiz öğrenecek şekilde başarılı oldum.”* Böylece yazar, eserin yazılış yöntemi hakkında okuyucuya bilgiler sunmaktadır. Söz konusu yapıt genel anlamda ansiklopedik sözlük kapsamına girmektedir. Yapıt, içinde barındırdığı sözcük sayısı bakımından oldukça zengindir. Dokuz binden fazla sözcüğü içinde barındırmaktadır. Yazar, Divan'da dünya haritasına da yer vermiş ve söz konusu harita ilk dünya haritasıdır. Haritada 11. asırda Türklerin buldukları alanlar ve ilişkide buldukları milletler hakkında bilgilere yer verilmiştir. Türklerle herhangi bir bağlantısı olmayan milletlere değinilmemiştir. Kaşgarlı Mahmut bu yapıtta Türklerin eski inanç sistemleri arasında yer alan Şamanlık hakkında da geniş bilgilere yer vermiştir. Fakat yazar, eski inanç

sistemi hakkında bilgiler verirken Şamanlık inancını hiçbir zaman kötülemez, aksine çok sevecen ve ılımlı şekilde yaklaşır (Bozkurt, 2012: 6-16).

Divan-ı Lugati't Türk, Türklerin ve Türkçenin geçmişi açısından önemli bir dönüm noktasını oluşturmaktadır. DLT, çok sayıda bilim ve bilim adamı için kaynak oluşturması bakımından son derece önemli bir konumda bulunmaktadır. Türk kültürü, Türk coğrafyası ve toplulukları ile ilgili bilgi ve veriler sağlamanın yanı sıra yazılış amacı ile de sosyal bilimlerin alanında önemli bir kaynaktır (Coşar ve Güneş, 2011: 167-168).

DLT Türkçe'nin 11. yy. daki dil özelliklerini içermesinin yanı sıra ses ve yapı bilgisini aydınlatan gramer kaideleri, Türk tarihi ve coğrafyası, mitolojisi, folklor ve halk edebiyatı ile ilgili önemli bilgiler içermekte olup dönemin tıp ve tedavi yöntemlerini aydınlatması açısından büyük önem arz etmektedir. Kaşgarlı Mahmut bu eserde Türkçe ile Arapçayı karşılaştırmış ve böylece Türk kültürünün o dönemin İslam toplumları arasındaki önemini belirtmiştir. Yine aynı eserde Kaşgarlı, Türklerin Allah katında önemini belirtmek için çeşitli hadislerden faydalanmıştır. Söz konusu hadislerin bir tanesini belirtecek olursak: *“Türk dilini öğreniniz; çünkü onlar için uzun sürecek egemenlik vardır.”* Bu şekilde her Müslümanın Türkçe öğrenmesinin bir gereklilik olduğunu belirtmiştir (Kayadibi, 2008: 2-5).

2.1.5. Ahmet Yesevi: Sayram'da doğup Yesi'de büyümüştür. Yesevi tarikatının kurucusu olmasının yanı sıra Taşkent ve Siderya bölgesinde Seyhun'un ötesinde yer alan bozkırlarda bedevi yaşam tarzına sahip Türklere İslam'ın temellerini, tarikatın sahip olduğu adap ve erkânı, hakikat ve marifet bilgisini hem sevgi hem de aşk yoluyla öğretmeye çalışan önemli bir düşünürdür. Gününün Türkçe imkânları ile Kur'an emirlerini ve hadislerini içerik bakımından işlediği bilinen Divan-ı Hikmet adlı dünyaca ünlü eserini meydana getirmiştir. Ahmet Yesevi'nin etrafında müritleri bulunmaktaydı. Yazar, bünyesi altında topladığı müritlere dervişlik adabını öğretmek için müritlerin anlayabileceği tarzda Divan-ı Hikmet adlı eserini meydana getirmiştir. Eserde fikri yönden; dini, tasavvufi unsurlara; şekli yönden ise milli unsurlara yer verilmiştir. Divanı meydana getiren hikmetlerde, Hz. Muhammed'in yaşamı, mucizeleri; İslam menkıbeleri, dünyadan şikâyet, mahşer gününün uzak olmadığı, dervişliğin erdemleri gibi dini konular ele alınmıştır (Şentürk ve Kartal, 2006: 35-36). Eser, derin ve şairane bir tasavvuf eseri olmaktan ziyade dini ve ahlaki öğütler, hikâyeler, tarikat adabına uygun öğretici şiirlerden oluşmuş, sade bir ahlak kitabı mahiyetindedir (Akyüz, 2007: 39).

2.1.6. Edip Ahmet Yükneki: 12. yy. da Türkistan'da Taşkent yakınlarında yer alan Yüknek kasabasında doğmuştur. Bu yüzyılın sonlarında 512 dizeden oluşan Atabetü'l Hakayık adındaki önemli eserini meydana getirmiştir. Eserde bilginin faydaları, aynı şekilde cehaletin zararları, dilin korunması gerektiği, dünyanın döneke olduğu, cömertlik ve cimrilik, alçakgönüllülük, kibir, mertlik ve zamanın bozukluğu gibi ahlaki yönü önemle vurgulanan didaktik konular ele alınmıştır (Şentürk ve Kartal, 2006: 34).

Söz konusu eserde yazarın beyitlerinden bazıları şöyledir: *“Mutluluk yolu bilgi ile bulunur. Nice kirli şeyler yıkanmakla temizlenir. Cahil, yıkanmakla temizlenmeyen bir kirdir. Her işte bilgisizin nasibi pişmanlıktır. Edeplerin başı dili gözetmektir. Dilini koru, dışın kırılmasın.”* (Akyüz, 2007: 39). Bu beyitlerden de anlaşılacağı üzere yazar eserinde, bilgiye oldukça önem vermiş, bilgi vasıtasıyla insanların mutluluğu elde edeceğine inanmış ve cehaletin zararlarından bahsetmiştir.

3.SONUÇ

İlk Türk İslam devleti olan Karahanlılar'ın eğitim sistemine genel olarak bakıldığında, eğitim sistemlerinin odağında medreselerin olduğu görülmektedir. Türkler İslamiyet'i kabul etmeden önce çeşitli batıl inançlara sahip topluluklardan oluşmaktaydı. Bu durum, Türklerin Müslüman olmadan önce göçebe bir hayat yaşamalarına bağlanabilir. Göçebelik belirli bir yerde kalıp ibadet etmeyi engelleyen, halk arasında yaygın olan inançların yerleşmesine ve gelişmesine imkân tanımayan bir yaşam tarzıdır. İslam dini yerleşik yaşam tarzını her zaman için bedevi yaşam tarzından üstün görmüştür. Çünkü İslam dinin insan toplulukları arasında yerleşmesi, gelişmesi ve yayılması ancak ve ancak belirli mekânların içinde gerçekleşebilirdi. İşte tam da bu noktada bu dini benimsemiş ilk topluluk olan Karahanlılar, İslam dininin bu gereklerini yerine getirmek amacıyla medreseleri meydana getirmişlerdir. Söz konusu medreselerin etkin bir şekilde işletilmesinin ancak etkili bir eğitim vasıtasıyla gerçekleştirilebileceğinin farkında olan Karahanlı hükümdarları, eğitimi gerçekleştirmek için bilime ve bilim adamlarına oldukça önem vermiş ve onları korumuşlardır. Ayrıca yeni bir dini benimsemiş olan insan topluluklarına o dini inanişini öğretmek ve bu inanişinin gereklerini yerine getirmek için bu görevi yerine getirecek eğitimcilerin olması gerekmektedir. Dolayısıyla o dönemde yetişmiş olan bilim adamlarının toplum ve devlet nazarında çok önemli bir yeri olmuştur. Söz konusu bilim adamlarının çalışmalarını rahat bir şekilde gerçekleştirebilmelerini sağlamak amacıyla bu bilim adamları hükümdarlar tarafından her zaman destek görmüşlerdir. Farabi, İbn-i Sina, Kaşgarlı Mahmut, Ahmet Yesevi, Yusuf Has Hacib gibi önemli bilim adamları bu dönemde yetişmiş ve kaleme aldıkları eserler yoluyla gerek devlet yönetimi gerekse eğitim alanında çok değerli görüşler belirtmişlerdir. Karahanlı Hükümdarları bu bilim adamlarına her zaman sahip çıkmış ve yaptıkları çalışmaları desteklemişlerdir. Bir ülkedeki eğitim sisteminin verimli olması ve gelişmesi ancak o ülkedeki yönetim gücünün sağlayacağı destek ile gerçekleşebilir. Karahanlı hükümdarları bunu sağladıkları için eğitim sistemleri günden güne gelişerek uzun dönemler boyu etkinliğini sürdürmüştür.

KAYNAKLAR

- Acıduman, A. (2002). İbn-i Sina'nın Bilim Tarihindeki Yeri: Kuhn'ca Bir Yaklaşımla. *Ankara Üniversitesi, Tıp Fakültesi Mecmuası*, 55 (2), s. 115.
- Akyüz, Y. (2007). *Türk Eğitim Tarihi (M.Ö. 1000-M.S. 2007)*. 11. Baskı, Ankara: Pegem Yayıncılık.
- Bilge, M. (1984). *İlk Osmanlı Medreseleri*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No, 3101, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Bozkurt, F. (2012). *Kaşgarlı Mahmut, Divan-ü Lügat-it Türk (Türk Dili Divanı)*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- Coşar, A. M. ve Güneş, B. (2011). Açıklamalı Bir Kaynakça Denemesi-I: Divan-ı Lügati't Türk ve Kaşgarlı Mahmut Üzerine Yazılan Makaleler. *Türkiyat Mecmuası*, 21 (1). s. 167-168.
- Çakır, R. (2011). Karahanlı Dönemi Türkçesi'nde Sözü Etkili Kullanımı. *1st International Conference on Foreign Language Teaching and Applied Linguistics, May 5-7, 1038, Sarajevo*.
- Çelenk, S. (2008). Türk Eğitim Tarihinde Laikleşme Süreci. *İlköğretim Online*, 7 (2), s. 370.
- Doğan, İ. (2010). *Türk Eğitim Tarihinin Ana Evreleri. Kurumlar, Kişiler ve Söylemler*. Ankara. Nobel Yayıncılık, 1. Basım.

- Kafesoğlu, İ. (1997s). *Türk Milli Kültürü*. 15. Baskı, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Kayadibi, F. (2008). Kaşgarlı Mahmut ve Divan-ü Lügat-it Türk'te Eğitim ile İlgili Kavramlar. *İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18.
- Özaydın, A., Kamalov, İ., Hunkan, Ö. S. ve Cöhce, S. (2013). *İlk Müslüman Türk Devletleri*. T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını N0o: 2340, Açıköğretim Fakültesi Yayını No: 1337, Web-Ofset Tes. 2. Baskı. Eskişehir.
- Özaydın, A. (2001). *Karahanlılar*. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 24, 410. İstanbul: Komaş A.Ş.
- Öztürk, C. (2007). *Türk Tarihi ve Kültürü*. Ankara: Pegem Akademi, 4. Baskı.
- Şahin, M. (2010). *Türk Tarihi ve Kültürü*. Ankara: Sözkese Matbaacılık, 6. Baskı, 70-71.
- Şentürk, A. A. ve Kartal, A. (2006). *Üniversiteler İçin Eski Türk Edebiyatı Tarihi*. 3. Baskı, İstanbul: Dergah Yayınları.
- Uygun, S. (2007). *Eğitimin Tarihsel Temelleri. Eğitim Bilimine Giriş*. Ankara: Maya Akademi Yayınları.
- Ünlü, N. (1992). *İslam Tarihi (Başlangıçtan Osmanlılara Kadar)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, İlahiyat Vakfı Yayınları, No;51,